

Konrad Kazimierz SZAMRYK

Uniwersytet w Białymstoku

konrad.szamryk@wp.pl

JĘZYKOWE REGIONALIZMY W ODNALEZIONYM RĘKOPISIE ROŚLIN POTRZEBNYCH KRZYSZTOFA KLUKA JAKO ELEMENT ATRYBUCJI TEKSTU

Przez wiele lat uważano, że nie zachowały się żadne rękopisy prac naukowych Jana Krzysztofa Kluka (1739–1796), przyrodnika, kaznodziei, współpracownika Komisji Edukacji Narodowej, autora popularnych w oświeceniu poradników gospodarskich z zakresu botaniki, zoologii, mineralogii oraz podręczników przeznaczonych dla uczniów szkół narodowych (Wójcik 2012: 33). Jednak kwerendy prowadzone przez badaczy w różnych archiwach i bibliotekach z czasem wykazały, że oprócz rękopiśmiennych kazań z lat 1782–1794, wygłaszanych przez księdza Kluka w Ciechanowcu, Kalinówce, Kobylinie, Tykocinie i Siemiatyczach (wszystkie miejscowości znajdują się na Podlasiu)¹, do naszych czasów przetrwało także kilka mniejszych dokumentów podlaskiego naukowca (Wójcik 2012: 215–247).

Niemałe zaskoczenie i poruszenie w środowisku badaczy i miłośników spuścizny ks. Kluka dokonało więc odkrycie w postaci zeskanowanego dokumentu elektronicznego rękopisu pierwszej i chyba najbardziej znanej pracy botanicznej Krzysztofa Kluka, skatalogowanej pod nieco zmienionym tytułem, *Roślin osobliwie krajowych... utrzymanie, rozmnażanie... z figurami. 1777. I kalendarz robót rocznych w ogrodach*, a której pełny tytuł – ciągle jednak nie taki sam, jak w pierwodruku² – brzmi

¹ Szczegółowe badania tekstu dowiodły, że kazania K. Kluka nie są autografem, czyli rękopisem autorskim, ale kopią wykonaną przez nieznaną osobę najprawdopodobniej około 1807 lub 1808 roku (Szamryk 2014b: 169–185).

² Pierwodruk pracy: K. Kluk, *Roślin potrzebnych, pożytecznych, wygodnych, osobliwie krajowych albo które w kraju użyteczne być mogą, utrzymanie, rozmnożenie i zażywanie*. T. 1 *O drzewach, ziołach ogrodowych i ogrodach*, Warszawa 1777.

następująco: *Roślin pożytecznych, potrzebnych, wygodnych, osobiwie krajowych, albo które w kraju użyteczne być mogą, utrzymanie, rozmnożenie i zajęcie z figurami. O drzewach, ziołach ogrodowych i ogrodach*. Ręczony rękopis został zlokalizowany przeze mnie w *Katalogu elektronicznym zasobów cyfrowych Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu* (<http://bazy.oss.wroc.pl/kzc/index2.php>)³, gdzie znalazł się jako fragment zeskanowanego zbioru rękopisów Biblioteki Baworowskich⁴, obecnie przechowywanego we Lwowskiej Naukowej Bibliotece im. W. Stefańska Narodowej Akademii Nauk Ukrainy⁵ (Szamryk 2014a: 80–82).

Przywrócony na nowo nauce lwowski rękopis *Roślin potrzebnych* przynosi jednak wiele pytań, wątpliwości i hipotez, na które pełniejszych odpowiedzi mogą udzielić jedynie szczegółowe, interdyscyplinarne badania historyków, paleografów oraz językoznawców. Na opisywanej pracy brak bowiem nazwiska autora, nie mamy więc do czynienia ze świadectwem nominalnego autorstwa, a sam tekst został napisany przez dwóch skryptorów, przy czym większa część dokumentu (90%), obejmująca stronę tytułową, 1'2'⁶, strony 1–25, pierwszą część strony 26, 33–41, fragment strony 42 oraz 48–142, wyszła spod ręki skryptora 1 (S1). Z kolei skryptor 2 (S2) przepisał strony: 26–32, 42–48 (10%). Skryptorów różni nie tylko charakter pisma, lecz także grafika oraz cechy graficzno-fonetyczne, świadczące o różnej wymowie piszących. Skryptorem 2 wydaje się osoba

---

³ K. Kluk, *Roślin osobiwie krajowych... utrzymanie, rozmnażanie... z figurami. 1777. I kalendarz robót rocznych w ogrodach*, sygnatura płyty: DE-15194, sygnatura oryginału: 354. W dalszej części pracy, pisząc o ręczonym rękopisie, posługuję się skróconym, zgodnym z pierwodrukiem, tytułem *Roślin potrzebnych*.

⁴ Zespół 4 (Zbiór rękopisów Biblioteki Baworowskich), Dział I (Inwentarz rękopisów Baworowskich).

⁵ Biblioteka Baworowskich jest dziełem życia hrabiego Wiktora Baworowskiego (1826–1894), tłumacza, kolekcjonera i bibliofila, który z wielkim znanstwem zbierał w kraju i zagranicą cenne i rzadkie książki (PSB, t. 1, s. 368–370). Hrabia Baworowski gromadził źródła historyczne, w tym zabytki polskiego piśmiennictwa i rękopisy, często kupując nie tylko pojedyncze egzemplarze, ale całe biblioteki, kolekcje lub też ich części. Dzięki ogromnej pasji Baworowskiego w XIX wieku powstała jedna z ważniejszych kolekcji bibliotecznych Lwowa, w której znalazły się m.in. takie zabytki historyczne, takie jak: *Rocznik świętokrzyski* (XV w.), *Annales Długossii*, *Interregnum Sigismundi Augusti*, *Listy i mowy Orzechowskiego* (XVI w.), *Zbiór aktów i listów Zygmunta I* (XVI w.), korespondencja A. Naruszewicza z królem St. Augustem, listy Jana Zamoyskiego, W. Kochowskiego *Chrystus cierpiący i ogród paniński* (podobno autograf), P. Kochanowskiego *Gotfred albo Jerzolimie wyzwolona*, tłumaczenie P. Kochanowskiego *Orlanda Szalonego*, listy Ossolińskich z lat 1733–1760.

⁶ Między stroną tytułową a właściwą, już numerowaną partią tekstu, znajdują się strony nienumerowane, które oznaczam symbolem '.

z bliskiego otoczenia księdza Kluka, natomiast wstępne badania wykazały, że „tekst napisany przez skryptora 1 mógł wyjść spod ręki samego Krzysztofa Kluka”⁷ (Szamryk 2014a: 83–85). Najprawdopodobniej mamy więc do czynienia z przekazem autentycznym, przy czym przez termin *autentyczność przekazu* rozumiem udział autora w zredagowaniu tekstu w jakikolwiek sposób. Tekst autentyczny w takim znaczeniu może więc być autografem (rękopisem autorskim), kopią skontrolowaną przez autora lub drukiem za życia autora dokonany pod jego kontrolą (Górski 1978: 53).

Wnioski te, w znacznej mierze ciągle hipotetyczne, mogłyby zostać przynajmniej częściowo zweryfikowane dzięki szczegółowym badaniom graficzno-fonetycznej płaszczyzny tekstu. Kluczowe w tym względzie wydaje się wydobyć z zabytku jak największej ilości nacechowanych dialektycznie faktów językowych, które pozwoliłyby z dużym prawdopodobieństwem ustalić, w jakiej części Polski powstał zabytek, i w ten sposób obalić lub potwierdzić hipotezę, że przechowywany we Lwowie rękopis *Roślin potrzebnych* w ogromnej większości rzeczywiście wyszedł spod pióra Krzysztofa Kluka (skryptor 1). Niniejszy artykuł jest właśnie próbą przeprowadzenia takich badań.

W opisywanym dokumencie można zauważyć wiele cech językowych wskazujących na jego związek z polszczyzną kresową ziem wschodnich lub polszczyzną pograniczną Mazowsza i Podlasia, którą określa się jako polszczyznę typu północnokresowego ziem etnicznie polskich (Nowowiejski 1999: 24).

Najprawdopodobniej z kresami wschodnimi badany tekst łączy rozchwiana repartycja samogłosek *o* (*ó*)⁸ : *u*. W kilku wyrazach pojawia się pisownia z *o* zamiast *o* (*ó*), np.: *brutki* 13, *brudka* 15 (obok: *brodki* 15, 15), *załusz* 127 ‘załóż’ *przechłudnie* 20 ‘przechłodnie’ *duł* 3, 86 (obok *dół* 3,

⁷ Na sesji naukowej *Podlasie rodu Ciecierskich*, zorganizowanej 10 października 2014 r. przez Towarzystwo Naukowe Societas Scientiarum Klukoviana et Jablonoviana oraz Muzeum Rolnictwa w Ciechanowcu im. Krzysztofa Kluka, wygłosiłem komunikat *Odnaleziony rękopis „Roślin potrzebnych” Krzysztofa Kluka*. Głos w dyskusji nad rękopisem zabrał prof. Z. Wójcik, który stwierdził, że jego zdaniem charakter pisma skryptora 1 oraz kaligraficzne pismo na okładce rękopisu przypominają pismo ks. Krzysztofa Kluka.

⁸ Żaden ze skryptorów nie stosuje znaku diakrytycznego dla rozróżnienia *o* oraz *u* pochodzącego z *o* ścięśnionego, co było praktyką powszechną w drugiej połowie XVIII wieku (por. Wiśniewska 1975: 15, Sicińska 2013: 89). Wydaje się jednak, że w wielu przypadkach, mimo braku oznaczenia, litera *o* oddaje głoskę *u* pochodzącą z *o* ścięśnionego, choć należy pamiętać, że w XVIII wieku zakres *ó* w polszczyźnie był szerszy niż współcześnie (Bajerowa 1964: 56–58).

6, 15, 42), a w innych *o* (*ó*) na miejscu *u*, np.: *garnoszkow* 7, *beczołka* 70⁹, *beczołkj* 70, *beczołki* 117. Co prawda wahania *o* – *ó* – *u* w XVIII wieku trafiały się jeszcze na ziemiach etnicznie polskich¹⁰ (Bajerowa 1964: 56–59), jednak badacze podkreślają, że dotyczyły tylko ograniczonej grupy wyrazów (Sicińska 2013: 115–116), a omawiane zjawisko miało zdecydowanie większą skalę na terenach wschodnich (Kurzowa 1993: 75, Szpiczawska 2001: 34), co potwierdzają chociażby pisma XVII i XVIII-wiecznych autorów pochodzących z Kresów (Smolińska 1983: 26, Zieniukowa 1968: 30–31, Kurzowa 1993: 68, 75). Sporo przykładów mieszania *o* – *u* odnotowano także w rękopisach kazań Kluka (Szamryk 2010: 310). Żadnej z przytoczonych form nie rejestrują jednak słowniki doby nowopolskiej: SL, SWil¹¹, SW oraz SJPD – nie były więc to formy ogólnopolskie, ale kresowe. Natomiast mieszanie *o* – *u* w wymowie dobrze udokumentowano w gwarach północno-wschodniej Polski (Cyran 1960: 67–72, Rembiszewska 2002: 38–40, 139, 2007: 15–17, Nowowiejski 2010: 232).

W analizowanym zabytku licznie poświadczono wygłosową denazalizację tylnej nosówki *o*, np.: *krojo* 75, *niesposobno* 1'¹², *stano* 1', 56, *pospolito* 5, *trocho* 5, *długościo* 6, *słomo* 8, 59, 103, *wrząco* 8, 10, *będo* 8, 16, 24, 56, *biegno* 9, a w kilku wyrazach odnajdujemy także ślady zjawiska hiperpoprawnego, czyli zapisu *q* zamiast *o*, np.: *leżały długą na słącu* 1, *bardzą* 2, 23, 24, 37, 49¹³, *niebardzą* 13.

Przejście wygłosowego *o* > *o* jest cechą bardzo dobrze znaną historycznej w polszczyźnie kresowej (Zieniukowa 1968: 33, Smolińska 1983: 40, Kurzowa 1993: 80–81, Pihan-Kijasowa 1999: 90–92, Szpiczawska

⁹ Być może forma zapis *beczołka* 'mała beccka', oprócz uwarunkowań fonetycznych, wpływ miała lektura zielnika Syreniusza, który Krzysztof Kluk z pewnością znał. W XVII-wiecznym zielniku odnajdujemy bowiem zapisy *beczołki* i *beczołki* (za SJPXVIII-XVIII), które z kolei świadczą najprawdopodobniej o dość rzadkim w XVII i XVIII wieku, uwarunkowanym sąsiedztwem spółgłosek półotwartych, obniżeniu *u*NRL > *o*NRL (Pihan-Kijasowa 1999: 118–119, PolszczyznaXVII 2002: 47–48, Siekierska 1974: 29, Bajerowa 1964: 182–183).

¹⁰ Jako przykłady wyrazów ogólnopolskich o rozchwianej pisowni *o* (*ó*) – *u* można podać wynotowane z rękopisu *szczegulnie* (por. Bajerowa 1964: 56, Pihan-Kijasowa 1999: 68) oraz *zakłuciwszy* 10 (por. Sicińska 2013: 116). Z kolei zapis *plokana* 2' był zgodny z XVII- i XIX-wiecznym zwyczajem, gdyż taki podają SJPXVIII-XVIII, SL, SWil i SW.

¹¹ SWil notuje *klucić*, ale użytkownik odsyłany jest do artykułu hasłowego *klócić*.

¹² Symbole 1', 2' oznaczają strony nadliczbowe, pominięte w numeracji rękopisu.

¹³ W przypadku form wyrazowych licznie poświadczonych w badanym tekście ograniczam się tylko do podania lokalizacji pięciu form.

kowska 2001: 60–61, Sicińska 2013: 128–130) oraz regionom pozostającym pod jej wpływem (Siekierska 1974: 41–42, Wiśniewska 1975: 29, Kosyl 1978: 109, Kuć 2013: 147–148), w tym również XIX-wiecznej gwarze okolic Drohiczyzna (SGD: 143), a także XX-wiecznym gwarom mazowiecko-podlaskich (Cyran 1960: 103, Rembiszewska 2002: 45–46, Nowowiejski 2010: 233). Sporo przykładów odnosowienia $\varphi > o$ w wygłosie dostarczają rękopiśmienne kazania Krzysztofa Kluka (Szamryk 2010: 312).

Spotykany w rękopisie *Roślin potrzebnych* Kluka zapis z samogłoskami nosowymi ϵ , α zamiast połączeń *eń*, *oń* przed spółgłoskami zwartoszczelinowymi (*c*, *č*): *słące* 2', 21, 80, 108, 129, *słacu* 1, 85, 88, 89, 127, *słaca* 61, 90, 92, 110, *kącu* 4, 11, 17, 22, 34, *kącowi* 136, *kące* 60, *kączach* 55, *skączenia* 33, *dokączy* 92, *kączy* 41, szczelinowymi (*s*, *š*): *bespieczęstwa* 87, *cięższe* 12, *cięższym* 13, *kąskim* 4, 115, *kąski* 86, *kąskiego* 8, oraz zwartymi (*k*): *małęki* 11, *pięku* 13, 14, 18, *pięka* 13, 15, *pięków* 14, *piękach* 17, *cieniutęko* 19, stanowi jedną z bardziej charakterystycznych właściwości polszczyzny kresowej (Zieniukowa 1968: 35, Wiśniewska 1975: 31, Kosyl 1978: 115, Smolińska 1983: 38–39, Kurzowa 1993: 82–84, Pihan-Kijasowa 1999: 102, Sicińska 2013: 136), obecną również w rękopisach kazań Kluka (Szamryk 2010: 314–315). Wśród badaczy, którzy w zasadzie są jednomyślni co do geograficznej interpretacji opisywanego procesu, nie ma jednak zgody, czy przywołane zapisy należy interpretować jedynie w płaszczyźnie graficznej czy graficzno-fonetycznej, jako oddające zdyspalatalizowaną wymowę $\acute{n}$ w połączeniach *eń*, *oń* (zob. Sicińska 2013: 136–137).

Ponieważ najprawdopodobniej w XVIII wieku na ziemiach etnicznie polskich (poza Wielkopolską) frykatywne głoska $\acute{r}$ zrównała się całkowicie w wymowie ze szczelinowym $\acute{z}$ (Bajerowa 1964: 33), zapisy ze znakiem *rsz* zamiast *rz*, na przykład: *wierszch* 3, 72, *wierszchu* 6, 21, 64, 68, 115, *wierszhu* 116, *wierszhołek* 13, *wierszchołkj* 10, *zwierszchnie* 15, 70, *zwierszchnio* 99, *zwierszhu* 56, 70, *gorszka* 2' w polszczyźnie oświecenia na ogół traktuje się jako właściwość kresową¹⁴, świadczącą o występowaniu archaicznej, bifonematycznej wymowy *r* frykatywnego (Kurzowa 1993: 104, Sicińska 2013: 168). Choć z drugiej strony, wobec powtarzających się zapisów *rsz* w wyrazach z rdzeniem

¹⁴ B. Smolińska frykatywne wymowę $\acute{r}$ uznaje za regionalizm kresowy już w odniesieniu do drugiej połowy XVII wieku (1983: 47), natomiast A. Pihan-Kijasowa stwierdza – z czym raczej należy się zgodzić – że regionalnego charakteru nabrała dopiero po wieku XVII (1999: 165).

*wierzch*¹⁵ oraz poświadczeniach zapisów *gorszki* w opracowaniach innych badaczy polszczyzny ziem wschodniej Rzeczypospolitej drugiej połowy XVIII stulecia (Kwaśniewska-Mżyk 1979: 15, Wiśniewska 1975: 37, Szamryk 2011: 240), trzeba raczej zgodzić się z A. Pihan-Kijasową co do możliwości leksykalnego uwarunkowania tego zjawiska (1999: 164–165). Warto także zauważyć, że element frykacyjny w wymowie *ř* zachował się w niektórych gwarach okolic Siedlec (Cyran 1960: 154–155, Dejna 1994: mapa 13), ale także na Warmii, Mazurach, Suwalszczyźnie czy w gwarach śląskich (Bartnicka-Dąbkowska 1965: 99).

Wydaje się, że zapisy typu: *krzaky* 2, *gałky* 5, *roweczky* 6, *siarky* 8, *mrowky* 9, *kozky* 10, *korzonky* 10, *porzeczky* 56, mogą świadczyć o twardej wymowie grupy *ky*, która w polszczyźnie ogólnej przeszła w *ki*. Brak zmiękczenia spółgłosek tylnojęzykowych *k*, *g* (lub ich niekonsekwentne palatalizowanie) przed samogłoskami *y*, *e* stanowi jedną z powszechniejszych cech dialektalnych większości gwar Mazowsza (Dejna 1993: 125, 1994: mapa 21). O braku konsekwentnie przeprowadzonej palatalizacji spółgłosek tylnojęzykowych (czwartej palatalizacji) w wymowie skryptora 1 możemy orzekać jedynie na podstawie zapisów ze spółgłoską *k* rzeczonoego rękopisu¹⁶. Jednakże niemal identyczny stan, a więc występowanie twardego lub półpalatalnego *k* (wyjątkowo *g*) przed samogłoską *i* zauważył W. Cyran w południowo-zachodniej części gwar siedleckich (1960: 168). Zastanawia więc, czy wobec powyższych zapisów oraz udokumentowania w materiale dialektologicznym, również powszechnym w rękopisie zapisom z *kj* np.: *gałkj* 5, *korzonkj* 5, 72, 75, *roweczkj* 6, 86, *gałzjkj* 9, 15, *mrowkj* 9, *wierzchołkj* 10, *pienkj* 13, 21, *wilkj* 21, *gruszkj* 24, 38, *kosmkj* 24, *roszczkj* 34, 35, 36, 38, 55, *sokj* 38, 41, *gatunkj* 50, 51, 52, *wielorakj* 51, *iabłonkj* 53, *szpalerkj* 56, 57, *dzikj* 58, *pestkj* 59, *połkj* 71, *listewkj* 71, *beczkj* 73, 74, *wielkj* 73, *gatunkj* 73, nie należy przypisać wartości fonetycznej? Trudno o jednoznaczne rozstrzygnięcia, gdyż do XIX wieku jota w polszczyźnie była używana rzadko i niekonsekwentnie, a wielu użytkowników polszczyzny – zwłaszcza w rękopisach – nie wiedziało dokładnie, jak posługiwać się tą literą (Brzezina 1973: 276), dlatego też jota była używana zarówno na oznaczenie *i* niezgłoskotwórczego, jak i głosek *y*

¹⁵ Zapisy *rsz* w wyrazie *wierzch* lub rodzinie tego wyrazu trafiają się w XVIII-wiecznych materiałach z Kresów (zob. Siekierska 1974: 67, Wiśniewska 1975: 37, Kwaśniewska-Mżyk 1979: 15, Kurzowa 1993: 104, Sicińska 2013: 168).

¹⁶ W badanym rękopisie brak form wyrazowych wskazujących na twardą wymowę spółgłoski *g* przed *i* (< *y*) lub w połączeniach *ke*, *ge*.

lub *i* (Polszczyzna 2000: 30–31, Brzezina 1973: 275–278). W kilku podobnych przykładach wynotowanych z XVII-wiecznych inwentarzy węgrowskich i sokołowskich J. Gardzińska widzi raczej zjawisko wyłącznie o charakterze ortograficznym (2000: 197), podobnie jak K. Sicińska w XVII- i XVIII-wiecznych rękopisach południowokresowych (2013: 91). Zapisów typu *ky*, *kj* zamiast ogólnopolskiego *ki* nie odnajdujemy w rękopiśmiennych kazaniach Kluka (zob. Szamryk 2010, 2011).

Natomiast sporadycznie trafiające się zapisy z *y* oddającym *ĩ* (*i* niezgłoskotwórcze) zamiast *ń*, np.: *pomaraycze* 4, *Hiszpayskie* 55 mogą świadczyć o artykulacji w tych wyrazach półsamogłoski (glajdu) z udziałem jamy nosowej. Glajdy z artykulacyjnego punktu widzenia są dźwiękami otwartymi, a więc charakteryzują się tym, że wymawiane są przy niestabilnych narządach mowy, a co za tym idzie, ich artykulacja jest ciągłą zmienną (Wiśniewski 2001: 86–88).

Wahania w wymowie *ń* || *j* (w zapisie *y*), oddające również wątpliwości piszącego co do wymowy, miały najprawdopodobniej w XVIII i XIX wieku charakter gwarowy. Zaledwie kilka przykładów mieszania tych głosek zauważyła B. Kuryłowicz w *Słowniku gwary ludowej w okręgu tykocińskim* Zygmunta Glogera (2006: 57), jeden wyraz ilustrujący przejście *j* > *ń* trafił się w kazaniach Krzysztofa Kluka (Szamryk 2011: 250). Więcej, ale również głównie pojedynczych przykładów, notuje H. Friedrich w gwarach niemal całego Mazowsza i zachodniego Podlasia (1937: 199) oraz J. Mazur w gwarach okolic Biłgoraja (1976: 117), co dialektolog tłumaczy sąsiedztwem z *k* oraz *s*. Dość dobrze chwiejność *i* niezgłoskotwórczego oraz *ń* udokumentowano z kolei w gwarach okolic Siedlec (Cyran 1960: 164).

Wobec powyżej scharakteryzowanego rozchwiania *j* – *ń* zastanawia, jak traktować powszechnie występujące w rękopisie Kluka zapisy z *ę* na miejscu grupy *ej*, np.: *mięсце* 13, 23, 38, 40, 41, *mięсса* 1, 2, 10, 16, 18, *zmięсса* 23, 88, *wmięссach* 59, *nayzdatnięszy* 1, *namnięсса* 10, *namnięсzey* 70, *mnięсса* 12, *mnięсze* 38, 56, 61, 97, *mnięсzy* 52, 113, *przyiemnięсze* 52, *przyiemnięсzy* 74, *umnięсзaią* 16, *umnięсzenia* 60, *nikczemnięсze* 84, *mięсć* 1, 18, *iasnięсze* 34, *smacnięсze* 59, 61, *prościęсzym* 72, *prościęси* 75, *ranięсzych* 112, które nie znajdują potwierdzenia w przejranej przeze mnie literaturze¹⁷. Przepuszczać można, że na pojawianie się w omawianych wyra-

¹⁷ Również w pracach poświęconych XVII–XIX-wiecznej polszczyźnie rękopisów okolic Siedlec (zob. Kuć 2004, 2013, Gardzińska 2000, Gardzińska, Głowacka-Maksymiuk 2005).

zach wtórnego ξ mogło mieć wpływ współwystępowanie zarówno zjawisk z płaszczyzny graficznej, jak i graficzno-fonetycznej. Jeśli bowiem w mowie skryptora 1, w związku z niestabilnością narządów mowy, dochodziło do artykulacji przedniego, nosowego, nielabialnego glajdu $\tilde{i}$, a więc dźwięku pośredniego między i a $\acute{n}$, który występuje w śródgłosie po dźwiękach samogłoskowych a przed spółgłoskami szczelinowymi¹⁸ (Wiśniewski 2001: 86), to całkiem możliwe, że w wyrazach typu *miejsce*, *mniejsza*, wzmocniona sąsiedztwem palatalnych spółgłosek półotwartych nosowych $\acute{m}$, $\acute{n}$ (wtórna nosowość perseweracyjna) prowadziła do pojawienia się w miejscu i niezgłoskotwórczego nie tyle glajdu nosowego, co pełnej spółgłoski $\acute{n}$. W takim wypadku uznać by należało, że pod zapisami typu *miejsce*, *mniejszą* kryje się wymowa *mieńsce*, *mnieńszą*.

Dalej więc zapis samogłoski nosowej ξ w omawianych przykładach byłby hiperpoprawną próbą uniknięcia gwarowej, nieuzasadnionej etymologicznie, gdyż powstałej z *ej*, realizacji połączenia *eń* po spółgłosce nosowej, a przed spółgłoską szczelinową (*NejS* > *NeńS* > *NęS*), zwłaszcza że w badanym rękopisie dobrze poświadczono proces zastępowania połączeń *eń*, *oń* nosówkami ξ , η przed spółgłoskami szczelinowymi, zwarto-szczelinowymi oraz zwartą k .

Elementem regionalnym, właściwym również gwarom pogranicza Mazowsza i Podlasia, jest występowanie przestawki w wyrazach ze spółgłoską r (Rembiszewska 2002: 90). I tak w rękopisie *Roślin potrzebnych* wyraz *durszłak* ma formę *druszlakiem* 12, spotykaną zresztą w gwarach okolic Mielnika (Rembiszewska 1997: 51). O pewnym rozchwianiu fonetycznym tego wyrazu, co może przemawiać za fonetyczno-leksykalną interpretacją tego zjawiska, świadczyć może używanie przez mieszkańców Knyszyna formy *druślak*, a Ciechanowca *durślak* (RSGPSM: 61).

W świetle przeprowadzonej analizy cech regionalnych *Roślin potrzebnych* należy przyjąć, że omawiany w niniejszym artykule rękopis z 1777 roku powstał na pograniczu mazowiecko-podlaskim. Wskazuje na to obecność cech kresowych, a ściślej rzecz biorąc północnokresowych, takich jak mieszanie o ($\acute{o}$) – u , denazalizacja samogłoski nosowej w wygłosie, zastępowanie połączeń *eń*, *oń* samogłoskami ustnymi przed spółgłoskami c , cz , s , sz oraz k , resztki bifonematycznej wymowy r fryka-

¹⁸ W przeważającej większości podanych przykładów (poza zapisami *prościęszymi*, *prościęsi*) ξ pojawia się po palatalnych spółgłoskach półotwartych nosowych m , $\acute{n}$ a przed bezdźwięcznymi spółgłoskami szczelinowymi s , $\acute{s}$, sz .

tywnego. Z kolei o związkach z gwarami mazowieckimi świadczy brak konsekwentnie przeprowadzonej palatalizacji spółgłoski tylnojęzykowej *k* przed samogłoską *y*. Powiązania z gwarami Siedlec i okolic dowodzi natomiast mieszanie *j-ń* w wymowie, a w wyniku tego także przejście grypy *ej > eń > ę* po spółgłosce półotwartej nosowej, a przed spółgłoską szczelinową.

Wskazany obszar dialektalny pokrywa się z miejscem urodzenia, dorastania i życia księdza Jana Krzysztofa Kluka. Warto przypomnieć tylko, że przyszły adept nauki urodził się w 1739 roku w Ciechanowcu (obecnie powiat wysokomazowiecki), następnie w latach 1746–1750 uczęszczał do jezuickiej szkoły parafialnej w Drohiczyńcu (powiat siemiatycki). Od roku 1750 do 1761 pobierał nauki w szkole ojców pijarów w Łukowie (powiat łukowski). Dopiero w roku 1761 przeniósł się do seminarium Zgromadzenia Ojców Misjonarzy w Warszawie, jednak był to pobyt stonkowo krótki, gdyż po trzech latach, w roku 1763 wrócił na Podlasie. We wrześniu 1767 roku Kluk otrzymał stanowisko proboszcza w parafii Winna, a w 1770 roku mianowano go proboszczem parafii w Ciechanowcu, którą to funkcję pełnił do śmierci w 1796 roku.

Wobec zestawienia regionalnych cech językowych, obecnych w piśmie skryptora 1, który wykonał 90% lwowskiego rękopisu *Roślin potrzebnych*, z faktami biografii Krzysztofa Kluka, coraz bardziej prawdopodobne, a właściwie już niemal pewne jest, że analizowany dokument stanowi autograf¹⁹ pierwszej pracy botanicznej Krzysztofa Kluka. Warto jednak podkreślić, że w porównaniu z pierwodrukiem jest to wersja krótsza blisko o połowę, mocno jeszcze niedopracowana pod względem językowym, kompozycyjnym i treściowym (Szamryk 2014a: 86–89), w związku z czym między opisywanym rękopisem a drukiem musiała istnieć przynajmniej jeszcze jedna wersja tekstu. Sam dokument mógł być wstępną wersją książki, być może o roboczym charakterze, przeznaczoną na użytek własny – o czym świadczy chociażby czytelne, ale niezbyt staranne pismo kursywne tekst – co by tłumaczyło tak liczne występowanie w nim elementów regionalnych i gwarowych, niespotykanych lub słabo udokumentowanych w bardziej oficjalnych czy formalnych rękopisach XVII i XVIII wieku, nawet z Mazowsza i Podlasia. Autograf Kluka stanowi jednak źródło niezwykle ciekawe. Nie tylko bowiem dostarcza interesującego materiału do badań nad polszczyzną pogranicza mazowiecko-

¹⁹ Przez pojęcie *autograf* rozumiem rękopis autorski (Loth 2006: 35).

-podlaskiego czasów oświecenia, ale też może rzucać nowe światło na warsztat pracy podlaskiego przyrodnika z Ciechanowca (szczególnie intrygująca wydaje się rola skryptora 2), który w latach 1777–1789 wydał blisko 14 woluminów prac przyrodniczych, a więc jak na tamte czasy był twórcą niezwykle płodnym naukowo.

LITERATURA

- Bajerowa I., 1964, *Kształtowanie się systemu polskiego języka literackiego w XVIII wieku*, Wrocław.
- Bartnicka-Dąbkowska B., 1965, *Podstawowe wiadomości z dialektologii polskiej z ćwiczeniami*, Warszawa.
- Brzezina M., 1973, *Litera j (J) w rękopisach XVIII/XX w. na tle przepisów ortograficznych*, „Język Polski”, nr 53, s. 270–278.
- Cyran W., 1960, *Gwary polskie w okolicach Siedlec*, Łódź.
- Dejna K., 1993, *Dialekty polskie*, wydanie II, Wrocław–Warszawa–Kraków.
- Dejna K., 1994, *Atlas polskich innowacji dialektalnych*, Warszawa–Łódź.
- Friedrich H., 1937, *Studia nad nosowością w gwarach Mazowsza*, Warszawa.
- Gardzińska J., 2000, *Uwagi o grafii i fonetyce inwentarzy majątności węgrowskiej i sołkowskiej z 1621 roku*, „Prace Filologiczne”, t. 45, s. 195–205.
- Gardzińska J., Głowacka-Maksymiuk, 2005, *Inwentarz dóbr klucza siedleckiego z 1776 roku*, Siedlce–Warszawa.
- Górski K., 1978, *Tekstologia i edytorstwo dzieł literackich*, Warszawa.
- Kluk K., 1777, *Roślin osobliwie krajowych... utrzymanie, rozmnażanie... z figurami. 1777. I kalendarz robót rocznych w ogrodach*, rękopis, skan, sygnatura płyty: DE-15194, sygnatura oryg.: 354.
- Kluk K., 1777, *Roślin potrzebnych, pożytecznych, wygodnych, osobliwie krajowych albo które w kraju użyteczne być mogą, utrzymanie, rozmnożenie i zażywanie*. T. 1 *O drzewach, ziołach ogrodowych i ogrodach*, Warszawa.
- Kosyl Cz., 1978, *Właściwości fonetyczne polszczyzny kresowej w 1. połowie XVIII wieku (na przykładzie języka mieszczan hrubieszowskich)*, „Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej”, nr 17, s. 105–121.
- Kuć J., 2004, *Uwagi o grafii i fonetyce XVII-wiecznych ksiąg parafialnych z Makobód*, „Białostockie Archiwum Językowe”, nr 4, s. 83–96.
- Kuć J., 2013, *Polshczyzna łukowskich aktów notarialnych w początku XIX wieku*, Siedlce.
- Kurzowa Z., 1993, *Język polski Wileńszczyzny i kresów północno-wschodnich XVI–XX w.*, Warszawa–Kraków.
- Kwaśniewska-Mżyk K., 1979, *Język Franciszka Karpińskiego*, Warszawa.
- Loth R., 2006, *Podstawowe pojęcia i problemy tekstologii i edytorstwa naukowego*, Warszawa.
- Mazur J., 1976, *Gwary okolic Biłgoraja. Część 1. Fonologia*, Wrocław–Warszawa.

- Nowowiejski B., 1999, *Język polski Białostocczyzny – odmiana polszczyzny kresowej?*, [w:] *Polszczyzna północno-wschodnia*, red. B. Nowowiejski, t. 2, Białystok, s. 23–40.
- Nowowiejski B., 2010, *Cechy białoruskie w mowie mieszkańców Sokółki*, [w:] tegoż, *Z zagadnień kontaktów językowych*, Białystok, s. 229–247.
- Pihan-Kijasowa A., 1999, *Literacka polszczyzna kresów północno-wschodnich XVII wieku. Fonetyka*, Poznań.
- Polszczyzna XVII – *Polszczyzna XVII wieku. Stan i przeobrażenia*, red. D. Ostaszewska, Katowice 2002.
- Rembiszewska D., 1997, *O niektórych cechach fonetycznych i morfologicznych polskiej gwary Mielnika*, [w:] *Polszczyzna Mazowska i Podlasia. Śladami Kolberga i Glogera po ziemi łomżyńskiej*, Łomża, s. 43–56.
- Rembiszewska D., 2002, *Gwary nadbużańskie mazowiecko-podlaskie*, Łomża.
- Sicińska K., 2013, *Polszczyzna południowokresowa XVII i XVIII wieku (na podstawie epistolografii)*, Łódź.
- Siekierska K., 1974, *Język Wojciecha Stanisława Chrościńskiego. Studium mazowieckiej polszczyzny z przełomu XVII i XVIII wieku*, Wrocław.
- Smolińska B., 1983, *Polszczyzna północnokresowa z przełomu XVII i XVIII w. Na podstawie rękopisów Jana Władysława Poczobuta Odlanickiego i Antoniego Kazimierza Sapielhy*, Wrocław.
- Szamryk K., 2010, *Fonetyka rękopiśmiennych kazań Krzysztofa Kluka na tle ogólnopolskiej normy językowej drugiej połowy XVIII wieku (część I: wokalizm)*, „Białostockie Archiwum Językowe”, nr 10, s. 299–318.
- Szamryk K., 2011, *Fonetyka rękopiśmiennych kazań Krzysztofa Kluka na tle ogólnopolskiej normy językowej drugiej połowy XVIII wieku (część II: konsonantyzm)*, „Białostockie Archiwum Językowe”, nr 11, s. 237–255.
- Szamryk K., 2014a, *Lwowski rękopis „Roślin potrzebnych” Krzysztofa Kluka*, „Bibliotekarz Podlaski”, nr 29, s. 80–90; przedruk: „Kijowskie Studia Polonistyczne” 2015, t. 26, s. 264–273 oraz „Ciechanowiecki Rocznik Muzealny”, t. 9, 2014, s. 181–192.
- Szamryk K., 2014b, *Fleksyjne hapax legomena w kazaniach Krzysztofa Kluka – o potencjalnym wpływie kopisty na postać tekstu*, „Conversatoria Linguistica”, nr 8, s. 169–185.
- Szpiczakowska M., 2001, *Fonetyczne i fleksyjne cechy języka „Pana Tadeusza” Adama Mickiewicza na tle normy językowej XIX wieku*, Kraków.
- Wiśniewska H., 1975, *Polszczyzna przemyska wieków XVII–XVIII*, Wrocław–Warszawa–Kraków.
- Wiśniewski M., 2001, *Zarys fonetyki i fonologii współczesnego języka polskiego*, Toruń.
- Wójcik Z., 2012, *Książd Jan Krzysztof Kluk – pisarz i uczony*, Ciechanowiec.
- Zieniukowa J., 1968, *Z dziejów polszczyzny literackiej XVIII wieku. Język pism Jana Jabłonowskiego wobec ówczesnych przepisów normatywnych*, Wrocław.

SŁOWNIKI I ENCYKLOPEDIE

- PSB – *Polski słownik biograficzny*, t. 1, Kraków, 1935.
- RSGPSM – I. Maryniakowa, D. Rembiszewska, J. Siatkowski, *Różnojęzyczne słownictwo gwarowe Podlasia, Suwalszczyzny i północno-wschodniego Mazowsza*, Warszawa 2014.
- SGD – L. Czarkowski, *Słownik gwary ludowej w Ziemi Drohickej*, oprac. B. Kuryłowicz, B. Nowowiejski, [w:] *Dziewiętnastowieczne słowniczki gwarowe z Polski północno-wschodniej*, red. B. Nowowiejski, 2009, s. 131–219.
- SJPD – *Słownik języka polskiego*, red. W. Doroszewski, t. 1–11, Warszawa 1958–1969.
- SJXVIIiXVIII – *Słownik języka polskiego XVII i XVIII wieku*, <http://xvii-wiek.ijp-pan.krakow.pl> (04–06.2016).
- SL – S. B. Linde, *Słownik języka polskiego*, t. 1–6, Warszawa 1807–1814.
- SW – *Słownik języka polskiego*, red. J. Karłowicz, A. Kryński, W. Niedźwiedzki, Warszawa 1900–1927.
- SWil – *Słownik języka polskiego...* Wilno 1861, <http://eSwil.ijp-pan.krakow.pl> (dostęp w latach 2010–2016).

**REGIONAL LINGUISTIC FEATURES IN A DISCOVERED MANUSCRIPT
ROŚLIN POTRZEBNYCH BY KRZYSZTOF KLUK
AS A PART OF ATTRIBUTION PROCESS**

Summary

This article concerns the manuscript *Roślin potrzebnych* by Krzysztof Kluk, an enlightenment priest and scientist from Podlasie, an author of botanic and zoological guidebooks. The manuscript of his first botanic handbook was recently found in Baworoscyc's Library in Lviv. Nevertheless, considering lack of direct authorship mark, an analysis focused on graphic and phonetic linguistic features has to be performed to confirm the authorship.

Studies have shown some linguistic features, which have as much in common with 18th century Eastern Borderland Polish Language (especially the north-eastern). Other linguistic features have much in common with the dialects of Mazowsze and Podlasie. It is very likely that the manuscript has been written by someone who lived on the borderland of Mazowsze and Podlasie. According to Kluk's biography it is almost certain this person was Krzysztof Kluk. Therefore, the manuscript discovered in Baworowscy's Library is Krzysztof Kluk's autograph with all probability.

Key words: Eastern Borderland Polish Language, Polish language of 18th century, territorial variation of the Polish language, dialects of Podlasie, manuscript